

УКРАЇНА В ПЕРІОД ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

План лекції:

1. Гетьманування І.Мазепи.
2. Тяготи війни; участь українських козаків у воєнних діях.
3. Перехід Мазепи на бік шведського короля.
4. Мазепинці і Прутський похід Петра І.

1. Гетьманування І.Мазепи

Іван Мазепа (1687–1709)

Народився біля 1640 р.

Новий гетьман Іван Мазепа (1687–1709) походив з української православної старшини Білоцерківського повіту. Народився біля 1640 р. Вчився у Києво-Могилянській колегії, згодом у єзуїтській колегії, продовжив освіту в Західній Європі. Король вислав його за кордон для вивчення бомбардирської справи до Франції, Німеччини та Італії. Замолоду служив при дворі Яна II Казимира, виконував дипломатичні доручення: їздив до І.Виговського (1659 р.), Ю.Хмельницького (1660 р.), П.Тетері (1663 р.). Пізніше Мазепа залишив королівський двір і повернувся в Україну, а коли правобережним гетьманом став П.Дорошенко, пішов до нього на службу і став одним з найближчих радників гетьмана. 1673 р. їздить до Криму, до гетьмана І.Самойловича в справі об'єднання України, 1774 р. – до Криму і Туреччини. Згодом Мазепа був вихователем синів Самойловича, служив у Переяславському полку, де відзначився мужністю й воєнним хистом, за що був обраний генеральним осавулом. Мазепа здобув довір'я Самойловича, навіть посвоячився з ним. За дорученням гетьмана він майже щороку їздив до Москви у важливих справах. Там зав'язав близькі стосунки з В.Голіциним, фаворитом царівни Софії.

І.Самойлович був скинутий з гетьманства в результаті змови групи старшин на чолі з Мазепою: вони написали донос до Москви. Для Голіцина це був шанс звалити провину за невдалий похід на Крим 1687 року на Самойловича.

Мазепа був проголошений гетьманом на козацькій раді, яка відбулася в урочищі над р. Коломаком; звідси назва нових договірних «статей» 1687 р. – Коломацькі (в російській транскрипції – Коломакские). Вони містили нові поступки Московії:

1. Посилювалися положення про підлеглість України Росії.
2. Розміщувалася московська залога в Батурині – гетьманські й резиденції.
3. Україна не сміла порушувати «Вічний мир» (1686 р.) з Польщею.

Коломацькі статті вперше заперечували державний характер гетьманської влади. Але цей пакт не був реалізований при Мазепі.

Як гетьман, Мазепа у своїй зовнішній політиці відмовився від орієнтації на Польщу, Крим і Туреччину. Боротьба ж з Росією видавалася на той час безнадійною, тому тривалий час Мазепа просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення можливої автономії. Мазепа залишався прихильником союзу з Москвою, аж доки цар Петро не надумав знищити всі прояви української державності.

Після великого Богдана Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Свою владу Мазепа якнайрішучіше захищав від будь-яких посягань з боку запорожців, які боролися за свою автономність, і від старшини, яка посилювала цареві донос за доносом. Мазепа був меценатом мистецтва й науки, організовував і фінансував по всій Гетьманщині будівництво церков, опікувався Київською академією.

У внутрішній політиці Мазепа спирався на старшину, низкою законів відособив козацтво як окремий клас. Сприяння зміцненню старшини, реформи в галузі судочинства і податків свідчили про намагання гетьмана створити в Україні національну аристократію, щоб спертися саме на неї в боротьбі за повну автономію України.

Мазепа послідовно грав роль вірного царського слуги.

- За 12 років (до 1699 р.) він відбув 11 військових походів на Крим.
- Віддавав людей на суднобудівельні, земельні роботи в Росії, які розгорнулися при Петрі I.
- Мазепа відіграв не останню роль у перемозі царя Петра в драматичній боротьбі за владу у 1689 р. (За висловом Костомарова, «зміг вийти сухим із води»).
- Мобілізував збройні сили Гетьманщини на участь у Північній війні.
- 1704 р. Мазепа заарештував С.Палія з полі Петра I.
- 1707–1708 рр. Мазепа допоміг царю придушити повстання донців під проводом Кіндрата Булавина.
- 1700 року за заслуги під час турецької війни отримав орден Андрія Первозваного. 1707 року за клопотанням Петра I Мазепа дістав від австрійського цісаря титул князя Священної Римської Імперії.
- Мазепа часто бував у Москві і придбав там у Меншикова пишний палац. Мав дружні зв'язки з впливовими московськими боярами – Шереметєвим, Д.М.Голіциним, Головкіним.

Для оцінки діяльності І.Мазепи важливе значення має стаття відомого історика Ореста Субтельного «Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи» (*Український історичний журнал*, 1992, №1).

Ось ключові положення статті:

«Під час першого десятиліття XVIII ст. в ряді країн тої частини континенту, яку ми тепер зовемо Східною Європою,— країнах, які мали подібні політичні та соціоекономічні структури до Гетьманщини,— дійшло до серії драматичних і вирішальних конфронтацій між місцевими (національними) елітами і їхніми провідниками, по одній стороні, та їхніми чужоземними суверенами, по другій стороні. Ось тут події, які ми маємо на думці:

1700 — Йоган фон Паткул, провідник лівонської шляхти, з допомогою короля Саксонії Августа і царя Росії Петра намагається усунути владу Швеції над Лівонією.

1702 — Станіслава Лещинського вибирають королем Польщі з допомогою шведів з мандатом боронити «золоті вольності» шляхти проти саксонського абсолютизму.

1708— Іван Мазепа, гетьман Лівобережної України, намагається з поміччю шведів усунути владу російського царя з України.

1711— Дмитро Кантемір, господар Молдавії, з підтримкою Петра I намагається усунути владу османського султана із Молдавії.

1703—1711 — Ференц Ракоці II, провідник угорської шляхти, намагається з поміччю Франції усунути владу Габс-бурзького цісаря в Угорщині.

[...] В усіх цих випадках конфлікти виринали із спроб провідників місцевих (національних) еліт оборонити традиційні права та привілеї їх країн перед абсолютистичними і імперіалістичними планами та політикою їх чужоземних монархів. В усіх випадках провідники повстань — Паткул, Мазепа, Кантемір і Ракоці — базували їх право протиставитися їхнім суверенам на договірному принципі, який був в системі європейського феодалізму головним регулятором політичних стосунків між місцевими елітами і їх суверенами.

Подібності в повстаннях Мазепи, Паткула, Кантеміра та Ракоці сягають ще далі. Всі ці провідники користувалися змовою в підготовці повстання. Кожний мав сильного чужоземного союзника і чекав на наближення його військ, щоб розпочати реалізацію своїх намірів. Кожен мав дуже поважні труднощі з політичним розмежуванням власної еліти. Кожному було важко, навіть неможливо, притягнути селянські маси до співучасті у повстанні. І нарешті, найважливіша подібність: всі вищезгадані повстання закінчилися поразками. Епілог цих подій виявляє дальші подібності. По провалі їхніх планів Мазепа, Паткул, Кантемір, Лещинський та Ракоці змушені були емігрувати, а через десятиліття знову намагалися відвоювати програне. Навіть багата історіографія, яка займається цими повстаннями, подібна. Національно настроєні польські, українські, угорські, німецькі і молдавські історики зображають, відповідно, Лещинського, Мазепу, Ракоці, Паткула та Кантеміра, як великих піонерів їхніх національно-визвольних рухів. Навпаки, історики, які були на службі у австрійській, російській, шведській чи турецькій імперіях, вважають їх за проданцями і зрадниками».

Стаття О.Субтельного допомагає нам дистанціюватись від поверхових моралізаторських однобоких екзальтованих штампів («зрадник», «герой») і стати на твердий ґрунт об'єктивної оцінки: Мазепа був нормальним продуктом своєї епохи, він зробив максимум можливого у тій історичній ситуації, коли Україна (як і кілька інших країн Східної Європи) була недостатньо малою, щоб бути перетравленою сусідніми наддержавами, і недостатньо великою, щоб вибороти свою незалежність.

2. Тяготи війни; участь українських козаків у воєнних діях

Україна і Північна війна

У 1699 р. склалася анти шведська коаліція – Північний союз у складі Саксонії, Данії і Росії. Курфюрст саксонський був королем Польщі (Август II); крім того, він претендував на шведську корону.

У 1700 р. Росія вступила у війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Воєнні дії досить швидко перенеслися на територію Речі Посполитої, яка виступала як союзниця Росії. Це принесло значні тяготи Україні. Вперше Україна мала воювати не просто за чужі, а навіть за не вигідні для неї інтереси. Наміри Петра I "прорубати вікно в Європу" в Прибалтиці й через нього спрямувати потоки товарів на європейський ринок означали для України розрив традиційних економічних зв'язків з європейськими країнами. Така перебудова зачіпала інтереси підприємливої старшини, шляхти, купецтва й не могла відбутися безболісно.

Частина польських магнатів оголосила детронізацію Августа II, обрала королем шведського ставленика Станіслава Лещинського.

Проте інше велике магнатсько-шляхетське об'єднання (Сандомирська конфедерація) у 1702 р. не визнала детронізації Августа II, оголосила війну Швеції і постановила дотримуватись союзу з Росією.

Воєнні дії між шведськими, польськими, російськими (разом з козаками) військами розгорталися на території Правобережної України і Білорусі.

За наказом Петра I лівобережні полки в травні 1704 р. переправилися на Правобережну Україну для боротьби з загонами прибічників Станіслава Лещинського. Виконуючи волю Петра I, Мазепа обманом заарештував Палія¹, який сподівався на допомогу гетьмана і Росії в очищенні Правобережжя від шляхти, і видав царським властям. Мазепа опанував Правобережжям. Він перебував у zenіті слави. Але цар не підтримав його прагнення використати унікальну можливість і об'єднати, нарешті, Україну. Щоб не втратити єдиного союзника у війні зі Швецією, Петро I волів пожертвувати інтересами України.

Шведські війська у серпні 1706 р. вторглися в Саксонію. Август II, боячись втратити свої спадкові володіння, 24 вересня 1706 р. уклав з Карлом XII сепаратний Альтранштадтський мирний договір, за умовами якого він розірвав союз з Росією, відмовився від польського трону, прийняв на постій шведську армію.

Для вторгнення в Росію Карл XII підготував армію чисельністю в понад 35 тис. Крім того, до неї мав приєднатися 16-тисячний корпус генерала Адама Левенгаупта.

План Карла XII полягав у наступі через Білорусь і Смоленськ на Москву. Частина шведської армії, керована ген. Крассау, разом з польським військом С.Лещинського мала наступати через Волинь на Київ, щоб пізніше з'єднатися з головними шведськими силами десь на шляху до Москви. В таких умовах російське командування розгорнуло фортифікаційні роботи в Києві, Ніжині, Переяславі, Полтаві, Чернігові, Стародубі. Белгородський воєвода Д.М.Голіцин був призначений київським воєводою. У Києві збільшувався гарнізон, будувалася Києво-Печерська фортеця. Якраз у ці дні у Києві відбулася елітна сходка з участю Петра I, під час якої цар сказав Мазепі, схопивши його за вуса: «Візьмусь я ще за вас, хохлів».

¹ Після річного перебування в батуринському казематі Палій був засланий до Сибіру.

На початок воєнної кампанії 1707–1709 рр. російське командування виставило проти шведів 135 тис. разом з козаками, з яких 73 тис. становили польові війська, а решта – гарнізони фортець. Генеральний план передбачав уникання генеральної битви зі шведами, глибокоєшелоновану оборону, тактику випаленої землі, виснаження противника дрібними сутичками.

Літом 1707 р. Карл XII вирушив із своєю армією з Саксонії на схід. Протягом 6 місяців шведська армія пройшла 900 кілометрів. Наприкінці грудня 1707 р. шведські війська підійшли до Білорусі, в січні 1708 р. зайняли Гродно і повернули в напрямі Сморгоні (на південний схід від Вільни). Понад Віслою стояла російська армія, але Карл XII зручним маневром обійшов її з правого флангу, й росіяни мусили весь час перед ним відступати. З бою взяли шведи лінію р. Німану. Російська армія, відступаючи, нищила й руйнувала все за собою.

Повільно рухаючись на схід, армія Карла XII протягом березня–вересня 1708 р. пройшла від Сморгоні через міста Радашковичі, Мінськ, Березину, Головчин, Могилів, Чериков.

Шведи простояли понад місяць, очікуючи Левенгаупта, який збирав величезний обоз (8 тис. підвід) в Курляндії, Литві та Східні Пруссії. Але Левенгаупт був розбитий під Лісною 28 вересня 1708 р. Цю свою перемогу Петро I пізніше назвав «матір'ю Полтавської баталії».

Відійшовши від м. Татарська, (в 100 км від Смоленська), Карл XII різко повернув на південь у напрямі на Україну. В цей час він ще не думав йти вглиб України: він хотів тільки обійти головні російські сили з правого флангу й через Сіверщину вийти на дорогу до Москви, через Брянськ і Калугу.

Втративши більше половини свого складу, увесь обоз і артилерію, Левенгаупт лише 12 жовтня з'єднався з військами Карла XII у с. Рухові на Стародубщині, привівши з собою лише 6700 фізично і морально виснажених солдатів. А загін ген. Лягенкрона не виконав свого завдання – захопити головні пункти Сіверщини. Російська армія, яка весь час йшла паралельно шведам, захопила всі важливі пункти, які панували над шляхами, що вели з Сіверщини на Москву. Наближалася зима, і шведам не залишалося нічого іншого, як йти на зимові квартири вглиб України.

Обставини складалися так, що перемога кожного з могутніх противників у Північній війні несла Українській державі загибель: у разі перемоги Карла XII Україна ставала здобиччю його союзника Станіслава Лещинського; перемога царя Петра привела б до остаточного скасування автономії України.

Баланс сумнівів Мазепи:

- Україна вже 7-й рік несла тягар Північної війни. Тисячі українських козаків полягли в далеких краях – Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі за чужу для них справу. Там вони зазнавали всіляких кривд і образ від царських офіцерів.
- Дратували примусові фортифікаційні роботи, реквізиції. З України вивозилось нескінченне число хліба і інших продуктів.
- Торгівля припинилася. Через війну припинилася українська торгівля з балтійськими портами, українські експортери зазнавали величезних втрат.
- Все це робило війну дуже непопулярною в Україні й викликало серед народу незадоволення й нарікання. До гетьмана з усіх боків поступали скарги на різні кривди, над ужитки й нестерпні тягарі від царських властей. В решті решт населення звинувачувало в своїх нещастях правлячу старшину на чолі з гетьманом.
- Запорожці на чолі з кошовим Гордієнком погрожували розправитися з панами і російськими воєводами, а заодно і з Мазепою як з вірним слугою Москви.

До цього додавалися переживання особистого характеру:

- Під час свого перебування в Києві влітку 1706 р. Петро І призначив Мазепу у підручні до Меншикова. До Мазепи доходили чутки, що Меншиков хоче стати князем України.
 - Було зрозуміло, що цар затіяв грандіозну реформу управління Україною
- У 1707–1708 рр. загострився затяжний конфлікт родини Кочубеїв з Мазепою через роман старого гетьмана з Мотроною Кочубеївною. (*Всі деталі див. у книзі М.Костомарова «Мазепа»*). У 1708 р. Василь Кочубей і Іван Іскра подали донос. Вони звинуватили Мазепу у зраді по 27 пунктах. Позиції донощиків були слабкими:
1. Були відсутні документальні свідчення.
 2. Вірні здогадки перемішувалися з очевидними вигадками.
 3. На допитах самі Кочубей і Іскра визнали свої доноси брехливими.
 4. Всі попередні доноси на Мазепу не підтвердилися.
- У липні 1708 р. в Борщагівці поблизу Білої Церкви донощики були страчені.

3. Перехід Мазепи на бік шведського короля

Мазепу викликали до штабу російської армії. Він уклався у ліжку й удавав з себе смертельно хворого. Коли ж російський авангард був усього в 2–3 днях переходу від гетьманської резиденції (Батурина), Мазепа залишив частину своїх військ (близько 10 тис.) у Батурині і звелів їм не пускати до себе росіян, а сам поспішно вирушив на північ.

24 жовтня 1708 р. Мазепа з 4–5-тисячним загonom вирушив назустріч армії Карла XII. Тільки переправившись через Десну, гетьман скликав раду й відкрив свій задум.

Коло с. Орлівки Мазепа з'єднався з Карлом.

Умови шведсько-українського договору, укладеного Мазепою і Карлом XII, точно не відомі. Їх можна реконструювати за такими документами:

- ✓ Договір П.Орлика з Військом Запорозьким, складений у Бендерах 1710 року.
- ✓ «Коротке представлення причин, через які Україна вийшла з-під московської протекції», складене якимось мазепинцем у 1710 р.
- ✓ «Вивід прав України», складений П.Орликом у 1712–1713 рр.

Генеральний писар при Мазепі (і його довірена особа) Пилип Орлик виклав зміст договору ретроспективно в основних рисах так: Україна обох боків Дніпра отримувала самостійність; ні Швеція, ні будь-яка інша держава не мали претендувати на владу над Україною, на її прибутки чи податки; нікому не дозволялося ставити в українських містах військових гарнізонів; зберігалися недоторканими вольності, закони і права місцевого населення.

Петро І вжив негайних заходів:

Здобуто й зруйновано гетьманську резиденцію – Батурин; усі припаси знищені.

Поширено царські укази, грамоти, маніфести та листи до українського народу.

На раді у Глухові 6 листопада 1708 р. обрано нового гетьмана – стародубського полковника І.Скоропадського.

Пробитися на Слобожанщину шведам не вдалося. У лютому–березні 1709 р. шведська армія зосереджувалася в основному навколо своєї головної квартири у Великих Будищах.

Війська С.Лещинського і ген. Крассау були нейтралізовані.

Туреччина не піддавалася на умовляння Карла XII вступити у війну.

1 березня 1709 р. на бік Карла XII і Мазепи перейшли запорожці на чолі з кошовим К.Гордієнком (8 тис.). У відповідь Петро І наказав зруйнувати Чортомлицьку Січ (14 травня). Дорогу через плавні вказав козак-ренегат, офіцер царської армії Григорій Галаган.

Полтавська битва

Є думка, що Карл XII розпочав облогу Полтави з тим, щоб нав'язати армії Петра I генеральний бій.

Полтавська фортеця була розташована на високому березі р. Ворскли при впадінні в неї р. Коломак. Мала земляні вали з дубовим палісадом. З боку Ворскли – широка болотиста рівнина. Захисники: 4182 солдати, 91 пушкар, 2600 козаків і озброєних жителів міста. Гарнізон мав 28 гармат.

Облога Полтави тривала 87 днів; за цей час було здійснено 30 штурмів.

16 травня в Полтаву хитрістю проникли 1200 російських солдатів бригадира О.Головіна, переодягнених у шведську форму: кожен доставив по мішку пороху.

Генеральна битва почалася на світанку 27 червня 1709 р.

Великих втрат шведи зазнали від обстрілу з боку споруджених росіянами на підступах до свого табору **редутів**.

Головною проблемою для Карла XII була значна чисельна перевага війська Петра I. Врешті у короля шведів у вирішальний момент не вистачило резервів для продовження успішно розпочатої атаки.

Шведи втратили 9234 убитими, 2874 полоненими.

Російські втрати: 1345 убитими і 3290 пораненими.

Карл XII разом з Мазепою перейшов турецький кордон і осів у Бендерах (Бессарабія).

Мазепа помер 22 серпня 1709 р.

Карл XII повернувся на батьківщину у 1715 р. Загинув у 1718 р. в 36-річному віці.

З яких позицій ми висвітлюємо ті події зараз?

Війна Петра I і Карла XII була змаганням **двох імперіалістів** в намаганнях поділити Східну Європу.

4. Мазепинці і Прутський похід Петра I

За Мазепою в еміграцію пішли генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Миревич, генеральний осавул Григорій Герцик, полковник прилуцький Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Іван Максимович, старшини Клим Довгополенко, Нахимовський, Третяк і кілька тисяч козаків.

5 квітня 1710 р. козацька рада в Бендерах обрала Пилипа Орлика гетьманом.

Договір П.Орлика з Військом Запорозьким – «Конституція» – містив такі положення:

- ✓ Державна незалежність України.
- ✓ Шведські королі – протектори України.
- ✓ Добросусідські відносини з Кримом.
- ✓ Сейм. Інститут гетьманських радників.
- ✓ Поступки посполитим.
- ✓ Свобода промислів (скасування оренд).

Весною 1711 р. Орлик з 16-тисячним військом, з польським загоном Йосифа Потоцького (прибічника С.Лещинського), з татарською підмогою під проводом ханського сина вирушив на Правобережну Україну.

Висланого І.Скоропадським генерального осавула Бутовича Орлик розбив під Лисянкою.

В кінці березня Орлик дійшов до Білої Церкви, але взяти її не зміг. Тим часом татари стали грабувати українське населення.

Тоді ж сам кримський хан пішов на Слобідську Україну. Дійшовши до Харкова, повернув назад.

Літом 1711 р. Орлик і хан змушені були здати усі позиції.

Літом 1711 р. розпочався московський наступ.

Цар Петро I занурився вглиб Бессарабії і тут на берегах Пруту був оточений. 44-тисячна російська армія поблизу Ясс на правому березі Пруту була оточена 127-тисячною турецько-татарською армією.

12 липня 1711 р. був укладений російсько-турецький Прутський договір:

Росія повертала Туреччині Азов.

Росія зобов'язувалася зруйнувати новозбудовані фортеці: Таганрог на Азовському морі, Кам'яний Затон на Дніпрі, Новобогородицьку в гирлі Самари.

Російська армія дістала право вільного виходу з табору.

Невтручання обох держав у внутрішні справи Речі Посполитої.

Внаслідок поразки 1711 року Росія втратила контроль над Запоріжжям.

П.Орлик прожив ще 30 років за кордоном (Швеція, Туреччина, Франція).

Рекомендована література:

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.366–388.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. К., 2000.

Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазеви. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С.125–129.

Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ, 2013.

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с., 88 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf